

Katarzyna Agnieszka Brataniec*

Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie
ORCID: 0000-0003-3281-1871

MUZUŁMAŃSKA MNIEJSZOŚĆ CZAM W KAMBODŻY – ODRODZENIE PO LUDOBÓJSTWIE

Artykuł przedstawia miejsce muzulułmańskiej mniejszości Czam w Kambodży jako odrębnej grupy etnicznej i religijnej. Czamowie, członkowie trzech grup o odmiennym pochodzeniu, dzielili z Khmerami los zgotowany im przez rządy Czerwonych Khmerów. Jako muzulułmanie Czamowie zostali uznani za zagrożenie dla polityki kolektywizacji przez komunistycznych przywódców. Pomimo utraty dziedzictwa materialnego i połowy wspólnoty Czamowie od lat dziewięćdziesiątych XX wieku dokonali odbudowy większości zniszczonych meczetów i szkół koranicznych przy pomocy rządów państw muzulułmańskich z regionu i Bliskiego Wschodu. Wspólnota otworzyła się także na salafickie interpretacje islamu. Islam Czamów odzwierciedla różne prądy islamu sunnickiego. Radykalizm niektórych odłamów nie zagroził jak dotąd dobrym i przyjaznym relacjom Czamów z buddyjską większością.

Słowa kluczowe: grupa etniczna, mniejszość etniczna, Czamowie, islam, ludobójstwo

WPROWADZENIE

Czamowie (czam.: Urang Campa, wiet.: người Chăm lub người Chàm, khmer.: ជនជាតិ ចាម) kambodżańscy stanowią niezwykle interesujący przykład rozwoju i przetrwania mniejszości muzulułmańskiej w kraju, gdzie większość to etniczni Khmerzy wyznający buddyzm. Oczywiście obok Czamów w Kambodży istnieją liczne mniejszości, takie jak dżarai, Lao vientiane, phuan, tai yor, khorat thai, lao dach sangrek i wiele innych (Schliesinger 2011). Język czamski należy do podrodziny malajsko-polinezyjskiej. Jednak to Czamowie jako potomkowie królestwa Czampy (wiet.: Chăm Pa, sino-wiet.: Chiêm Thành, khmer.: ចាម្ប៉ា) prezentowali dojrzałą i swoistą kulturę, odrębny język, pismo i styl architektoniczny, mieli własne bóstwa do czasu przyjęcia islamu. Zachowali odrębność przez kilka stuleci, pomimo pomysłów na „khmerski islam” i prześladowań podczas rządów Czerwonych Khmerów. Obecnie czamska wspólnota jest zróżnicowana pod względem zwyczajów i praktyk codzienności.

* Adres do korespondencji: Katarzyna Agnieszka Brataniec, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Psychologii i Nauk Humanistycznych, ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków; e-mail: katarzyna.brataniec@interia.pl.

Część ubiera się w tradycyjny czamski strój, a część przyjęła wzorce z Arabii Saudyjskiej i włożyła kobietom nikaby.

Artykuł opiera się na wywiadach przeprowadzonych w kilku prowincjach Kambodży, między innymi w Siem Reap i Kampot, oraz na literaturze przedmiotu. Nieocenionym źródłem wiedzy na temat kultury Czamów i ich historii w Kambodży jest publikacja wydana przez kambodżańskie Centrum Dokumentacji, zatytułowana Cham. *Culture & History Story of Cambodia* z 2018 roku. Przedstawia ona aktualny stan badań mniejszości czamskiej i prezentuje odniesienie do najważniejszych publikacji i badań prowadzonych także przez kambodżańskich badaczy, takich jak Farina So, Ysa Osman, Eng Kok-Thay. Najbardziej znanym badaczem ludobójstwa w Kambodży pozostaje Ben Kiernan, australijski profesor Uniwersytetu Yale; kambodżańskimi Czamami zajmują się także: Bjorn Atle Blengsli, Wiliam Collins, Mak Phoen, Philip Taylor i wielu innych. W Polsce Kambodżą zajmuje się wielu badaczy nie tylko w wymiarze ludobójstwa Czerwonych Khmerów, ale też polityki królestwa Kambodży i (między innymi Marek Śliwiński, Adam Jelonek i Tadeusz Detyna). Na uwagę zasługuje monumentalna praca w trzech tomach pod redakcją Joachima Schliesingera o kambodżańskich grupach etnicznych¹.

Czamowie jako grupa etniczna wykazują sześć podstawowych cech:

- posiadają świadomość zakorzenioną w poczuciu wspólnoty pochodzenia,
- dzięki wystarczającej koncentracji terytorialnej wykształcili wzajemne interakcje pozwalające ograniczyć kontakty z członkami innych grup etnicznych,
- dzielają te same ideały i wartości przy istnieniu poczucia prześladowania przez tych, którzy nie wyznają tych samych wartości,
- żywią nieufność względem ludzi z zewnętrznego otoczenia grupy połączoną z niewielką wiedzą na ich temat,
- wykazują silną skłonność członków grupy etnicznej do postrzegania siebie i swojej wspólnoty jako całej dostępnej rzeczywistości (Greeley 1971: 120–121).

Grupa etniczna zazwyczaj sama przedłuża swoje istnienie, wyznaje te same wartości kulturowe, wytwarza przestrzeń dla wspólnej komunikacji i zapewnia rozpoznawalne członkostwo (Barth 1969: 10–11). Etniczność definiowana jest jako proces wykorzystania przez członków grupy dowolnego aspektu kultury w celu odróżnienia się od innych (DeVos 1975: 16). Obecnie Czamowie nie wykazują żadnego politycznego zaangażowania w celu odbudowy niezależnego państwa czamskiego, pozostają zatem grupą etniczną. Podobnie jak w przypadku innych grup są zróżnicowani pod względem kulturowym. Dotyczy to znajomości języka czamskiego, pisma czamskiego, wyznawanej interpretacji islamu, a także stopnia otwartości wobec khmerskiej większości.

---

¹ Tom 1: *Ethnic Groups of Cambodia-Introduction and Overview*, tom 2: *Ethnic Groups of Cambodia – Profile of Austro-Asiatic-Speaking Peoples*, tom 3: *Ethnic Groups of Cambodia – Profile of Austro-Thai and Sinitic-Speaking Peoples*, Bangkok: White Lotus.

POCHODZENIE I HISTORIA CZAMÓW W KAMBODŻY

W wiekach średnich Indochiny podzielone były między trzy królestwa: Annamu (dzisiejszego Wietnamu), Czampy i Kambodży. Między królestwami trwały ciągle walki, a Czampa zajmowała znaczną część dzisiejszego południowego Wietnamu. W XV wieku królestwo Annamu urosło w siłę i do końca XVII stulecia – w 1693 roku – wchłonęło część królestwa Czampy, a ostateczna aneksja pozostałej części nastąpiła w 1832 roku. Wówczas czamski przywódca Katip Sumat zapowiedział dżihad przeciwko Wietnamczykom.

W ciągu kilku wieków wraz z ekspansją wietnamską Czamowie emigrowali na Sumatrę, do Kambodży, na Półwysep Malajski oraz wyspę Hainan. Mówili językiem czam, należącym do podrodziny malajsko-polinezyjskiej, która z kolei należy do rodziny języków austro-neozyjskich. Do XVI wieku religią Czamów był hinduizm. Czampa utrzymywała więzi z Jawą i Malakką, gdzie Czamowie utworzyli swoje społeczności po ucieczce przed Wietnamczykami (Kettani 1986: 148). Sułtanat Malakki stał się muzułmański w 1441 roku. Tam też Czamowie zetknęli się z islamem sunnickim. Między 1607 a 1676 rokiem, gdy jeden z królów Czampy przeszedł na islam, to większość Czamów także przejęła nową religię (Davidson 1991: 105).

Część badaczy wskazuje na fakt, że królestwo Czampy miało kontakty ze światem muzułmańskim już w IX wieku. Istnieją świadectwa, że Czamowie zamieszkiwali Kambodżę od XI wieku. Obecnie wszyscy Czamowie zamieszkujący Kambodżę są muzułmanami, co skłania badaczy ku hipotezie, że znaczna grupa Czamów przyjęła islam dopiero na terenie Kambodży od mniejszości pochodzenia jawańskiego i malajskiego – ludu Chvea (𑜋𑜧). Jest to jednak inna grupa etniczna niż Czamowie z królestwa Czampa, ponieważ są to potomkowie osadników malezyjskich, którzy przybyli do Kambodży wcześniej – przed wiekiem XIV (Collins 2009: 17). Pomimo różnic w pochodzeniu obydwie grupy etniczne objęte są jedną nazwą.

Po upadku stołecznego miasta Vijaya (pol. Widżaja – dziś Qui Nhon lub Quy Nhon w prowincji Binh Định) w XIV stuleciu Czampa została podzielona przez Wietnamczyków na trzy księstwa (Bain 1967: 66). Od tego czasu miały miejsce co najmniej trzy wielkie migracje Czamów z królestwa Czampa do Kambodży: w 1692 roku po upadku Pandurangi, tj. ostatniej stolicy królestwa, w 1796 roku i w latach 1830–1835 (Hall 1985: 462). W XVII wieku czamski król poprosił kambodżańskiego władcę Chey Chettha III (𑜋𑜧𑜨𑜫𑜩𑜫𑜧𑜨𑜫𑜩, także jako Batom Reachea III, panował w latach 1672–1673) o schronienie. W tym okresie do Kambodży wyemigrowała wspólnota Jahed (pol. Dżahed), która obecnie znana jest pod nazwą wspólnota Imama Sana lub Czamowie Sot, tj. „czyści Czamowie” (Killean i Hickey 2018: 14). Czamowie Sot jako etniczni Czamowie używali języka czamskiego i do dziś znają stare czamskie pismo. Praktykują archaiczną wersję islamu. Wspólnota była związana z dworem królewskim i arystokracją Pandurangi, a w Kambodży zadzierzgnęła także ściśle więzi z khmerską rodziną królewską, dzięki czemu otrzymała pozwolenie na osiedlenie się w prowincji Udong / Oudong (Phoeun 1995: 397). Żyjąc w obcym kraju, Czamowie podejmowali próby odzyskania własnego państwa – jedno z ostatnich powstań zbrojnych miało miejsce pod rządami króla Ang Duonga (1847–1860) i zostało krwawo stłumione.

Za czasów protektoratu francuskiego rozpoczęła się marginalizacja kambodżańskich Czamów, ponieważ nie korzystali oni z francuskich szkół i możliwości kształcenia oferowanych przez Francuzów, bojąc się utraty muzułmańskiej tożsamości (Pérez Periero 2012: 40).

Czomowie żyli zawsze w zgodzie z Khmerami. W 1874 roku spis ludności protektoratu wykazał, że Czomowie stanowili wówczas około 3% populacji Kambodży (Delvert 1960). Jednak administracja francuska nie miała właściwego rozeznania w kwestiach etnicznych i często uznawała Czomów za przedstawicieli narodowości malajskiej lub po prostu muzułmanów (Ner 1941: 197). Początkowo w myśl kolonialnej idei „dziel i rządź” Francuzi przychylali się do koncepcji traktowania Czomów i Malajów jako obcych oraz zagrożonej przez Khmerów mniejszości. Koncepcję tę szybko zarzucono, gdy Francuzi przekonali się, że większość Czomów i Malajów urodziła się w Kambodży i jest doskonale zintegrowana z khmerskim społeczeństwem (Ner 1941: 195).

W latach pięćdziesiątych XX wieku wśród badaczy, jak wskazuje Ben Kiernan, żywiono przekonanie, że czamska kultura i dziedzictwo zostały zapomniane, ponieważ pismo i język czamski właściwie znajdują się w zaniku, a „rasa czamska” uległa degeneracji².

Podczas panowania Norodoma Sihanuka (1955–1970) Czomów określano jako khmerskich muzułmanów, ignorując etniczną odrębność wspólnoty czamsko-malajskiej oraz istniejący wśród Czomów zakaz małżeństw z niemuzułmanami. Była to świadoma polityka zakładająca ponowne zdefiniowanie khmerskiej tożsamości i rozszerzenie historycznego pojęcia narodu khmerskiego o liczne mniejszości etniczne (Trankell i Ovesen 2004). Następnie wspierany przez Amerykanów Zjednoczony Front Wyzwolenia Ras Uciskanych (fr. *Front unifié de lutte des races opprimées* – FULRO, wiet. *Mặt trận Thống nhất Đấu tranh của các Sắc tộc bị Áp bức*) odgrywał w latach sześćdziesiątych rolę zbrojnego ramienia dla żądań południowo-wietnamskich mniejszości. Kambodżański generał Les Kosem (khmer.: លេស កុសេម) w latach pięćdziesiątych utworzył Front Wyzwolenia Czampa (fr.: *Front pour la libération du Champa*) i był propagatorem czamskich idei narodowościowych w Kambodży, wspieranych przez khmerski rząd, który poparł FULRO na konferencji we Phnom Penh w 1965 roku. Gdy generał Lon Nol (khmer.: លុន ណុល) dokonał przewrotu w 1970 roku i obalił monarchię, w kraju żyło około 200 tysięcy Czomów, co czyniło z nich największą mniejszość Kambodży. Wielu Czomów służyło w wojsku Lon Nola, a czamski generał Les Kosem dowodził czamskim batalionem, który pacyfikował wsie sprzyjające Czerwonym Khmerom (Vickery 1984: 11). Generał Lon Nol wspierał czamskie dążenia do niepodległości, uznając, że wspólny front utworzony z czamskim państwem stanowiłby przeciwwagę dla wpływów Wietnamczyków w regionie (Kiernan 1988: 8). W 1971 roku Republika Khmerska nakreśliła mapę uwzględniającą Czampę jako nowe państwo, którego delegacja została zaproszona do Phnom Penh. Wspieranie Czomów łączyło się z zapiekłą nienawiścią generała do Wietnamczyków, których wielu zginęło w zarządzanych przez niego masakrach (Kiernan 1996).

Działania na rzecz państwa Czomów zostały przerwane przez rządy Czerwonych Khmerów, którzy wkroczyli do stolicy 17 kwietnia 1975 roku, ustanawiając komunistyczne państwo – Demokratyczną Kampuczę. Założenia państwa Czerwonych Khmerów zapowiadały całkowite odcięcie się od przeszłości i budowę nowego społeczeństwa. W tym celu zlikwidowano wszystkie instytucje społeczne, ekonomiczne i polityczne związane ze starym porządkiem, takie jak pieniądź, rynek, własność prywatną, szkolnictwo, publiczny transport i przede wszystkim instytucje religijne, od wieków tworzące duchowe ramy społeczeństwa

² W takim ujęciu pisali o Czomach w owym czasie badacze: Marcel Ner, Antoine Cabaton i Gerard Moussay.

khmerskiego. Religia jako taka została zakazana. Kraj został odcięty od świata. Wydalono wszystkich obcokrajowców, dziennikarzy i reporterów. Lista wrogów Demokratycznej Kampuczy obejmowała wszystkich przedstawicieli inteligencji, elity władzy i klasy wyższej, mieszkańców miast, mnichów buddyjskich i mniejszości etnicznych (Klein 2006). Administracja wojskowa natychmiast wydała rozkaz ewakuacji miast, dotyczący bezwzględnie wszystkich mieszkańców pod pozorem bombardowań amerykańskich, szykującej się ofensywy żołnierzy Lon Nola i braku możliwości wyżywienia stolicy³. Przymusowa deportacja objęła w 1975 roku od 37% do 46,2% społeczeństwa (Śliwiński 1998: 18). Kraj utracił około 2 033 000 mieszkańców, czyli 26,7% ludności z początku 1975 roku, licząc wszystkie ofiary: egzekucji, tortur, głodu i chorób oraz ucieczek z kraju (Śliwiński 1995: 48). Celem było przekształcenie Kambodży „w naród chłopski (stąd nierzadko nakaz opuszczania miast bez obuwia na nogach), pragnienie radykalnego rozwiązania problemów etnicznych i demograficznych, nienawiść do podziału pracy oraz rozwarstwienia społecznego, strach przed nieumiejętnością zarządzania stolicą, chęć przerwania utrwalonych więzi społecznych jako podstawy obiegu informacji i tradycyjnej działalności politycznej oraz nienawiść do tzw. cywilizacji konsumpcyjnej” (Detyna 2010: 70). Społeczeństwo zostało podzielone na kategorie: pełnoprawnych, kandydatów oraz podludzi. Ludzie mieszkający na terenach wiejskich, wcześniej opanowanych przez Czerwonych Khmerów (przed 17 kwietnia) i udzielający im wsparcia należeli do kategorii obywateli cieszących się pełnymi prawami – *neak penh sith* (ludzie pełnych praw), wśród kandydatów (*neak triem*) znajdowali się deportowani z miast, często określane jako potencjalni zwolennicy Lon Nola, natomiast najniższą kategorię stanowili *neak phnhoe* – „kapitałiści”, mniejszości narodowe etc., tzn. generalnie – ludzie politycznie niepewni i niewiarygodni. Czamowie mieszkający przeważnie na wsi i w części wspierający reżim nieoczekiwanie zostali zakwalifikowani jako muzułmanie do grupy podlegającej deportacji – *moultan phnhoe* (Blengli 2009: 183).

Po wietnamskiej interwencji w latach 1978–1979 Ludowa Republika Kampuczy odcięła się od polityki prześladowań mniejszości. Obecnie populacja Czamów w kraju liczy około 300 tysięcy i stanowią oni 70% kambodżańskich muzułmanów. Według innych źródeł liczy około 500 tysięcy, czyli 3,5% ludności Kambodży⁴.

RELIGIJNOŚĆ CZAMÓW

Na przestrzeni wieków Czamowie wyznawali wiele religii⁵. Najstarszym wierzeniem był kult Matki Ziemi zwanej Jan Po Nagar. Na przełomie III i IV wieku Czamowie wyznawali hinduizm i buddyzm, ale część z nich pozostała przy starych wierzeniach. Od X wieku

³ Bezpośrednim skutkiem ewakuacji stolicy była śmierć około 400 tysięcy osób. Zob. (Barron i Paul 1977).

⁴ Badacze w latach 2003–2015 podawali liczbę od 290 tysięcy do 320 tysięcy Czamów (Bjorn Atle Blengli, co ciekawe: 320 tysięcy w 2003 roku, a Eng Kok-Thay 290 tysięcy w roku 2015).

⁵ W tekście odnoszę się bezpośrednio do Czamów Sot lub Czamów z królestwa Czampy, nie wyróżniam w dalszej części Czamów Chvea, nazywając ich po prostu Czamami. Pomimo malajskiego pochodzenia Chvea używają języka khmerskiego i czamskiego. Zamieszkują prowincję Kampot, ale także Battambang, Kampong Chhnang i Phnom Penh. Wszyscy Czamowie niezależnie od pochodzenia wyznają islam.

zaznaczyły się wpływy islamu, lecz prawdopodobnie ludność przechodziła na islam wcześniej niż władcy czamscy. Atrakcyjność islamu przejawiała się przede wszystkim w prostocie rytuału religijnego w porównaniu z hinduizmem i oferowanym kontakcie z bogiem oraz w budowaniu wspólnoty wiernych, niezależnie od podziałów. Czamowie mieszkający na wsi często łączyli elementy animistyczne z praktyką islamu, tworząc „islam ludowy” (Scupin 1995: 301–328). Od lat siedemdziesiątych XX wieku większość Czamów praktykuje islam sunnicki szkoły szafickiej, co oznacza, że przestrzega pięciu filarów islamu. Czamowie ci posługują się zachodnim dialektem języka czamskiego i khmerskim, a pisząc w języku czamskim, używają pisma arabskiego zamiast wywodzącego się z sanskrytu pisma czamskiego (De Feo 2005: 115–124). Zdaniem Joachima Schliesingera, Czamowie używają arabskiego i malajskiego w celach religijnych, ucząc się tych języków w szkołach koranicznych. Natomiast język khmerski, którym Czamowie posługują się biegle, jest językiem handlu i codziennych kontaktów (Schliesinger 2011: 21).

Czamowie dzielą z muzułmanami zasady żywieniowe, nie jedzą wieprzowiny i nie piją alkoholu, a wszędzie dostępna jest żywność *halal*. Na wsiach nie polują w lesie i nie zbierają leśnych produktów. Czamowie ze wsi Sleung Thmei będącej właściwie częścią Siem Reap, powiedzieli mi, że nie jedzą zwierząt, które żyją w środowisku lądowym i wodnym, czyli żab, węży i szczurów.

Natomiast Czamowie Sot, którzy stanowią 10% ogółu Czamów, czyli około 30 tysięcy i zamieszkują prowincje Kampong Chhnang, Pursat i Battambang, różnią się od Czamów wyznających ortodoksyjny islam w interpretacji wahhabickiej i tabligh. Wspólnota Dżahed w piśmie nadal używa czamskiego. Czamowie Sot łączą w swojej religijności elementy islamu z lokalnymi praktykami kulturowymi. Modlą się jedynie raz w tygodniu w piątek, korzystając z pisma czamskiego, a nie z pisma arabskiego zaadaptowanego do pisania w języku malajskim. Tylko dostatecznie wtajemniczeni wierni mogą modlić się w meczecie, a pielgrzymka do Mekki nie jest obowiązkowa. Czamowie Sot świętują także urodziny proroka Mahometa równocześnie z dniem imama Sana, za którego potomków się uznają. Organizują w październiku w meczecie w Udong specjalny festiwal poświęcony prorokowi i imamowi oraz innym świętym. Imam San żył w XIX stuleciu i otrzymał ziemie z nadania króla Ang Duonga.

Czamowie osiedlali się w różnych częściach Kambodży: w Kampong Cham, Kampong Chhnang, w Kampot, Pursat, Battambang, Kandal, Phnom Penh, Kampong Thom i Kratie. Większość Czamów przed epoką Czerwonych Khmerów żyła wzdłuż Mekongu w prowincji Kampong Cham, a inne wspólnoty zasiedlały także dystrykty Kroch Chhmar i Kang Meas (So 2011: 15). Jednak to Kampong Cham był uznawany za pierwszą siedzibę kambodżańskich Czamów po opuszczeniu Wietnamu. Czamowie żyli wśród Khmerów, budując własne wioski, zajmowali się rybołówstwem, ogrodnictwem, uprawą roli, zbieraniem i sprzedażą ziół, tkactwem, leśnictwem i uprawą kauczuku, przetwórstwem mięsnym. Budowali meczety i szkoły koraniczne. W latach trzydziestych XX wieku w prowincji Kampong Cham istniało czterdzieści meczetów dla około 33 tysięcy muzułmanów (Loubet 1939: 61, 208). Do roku 1940 ponad 500 osób zyskało zaszczytny tytuł kambodżańskich *hadżdż*, czyli Czamów, którzy odbyli pielgrzymkę do Mekki (Delvert 1960: 28). Z kolei do 1975 roku w całej Kambodży prawdopodobnie tysiąc Czamów pielgrzymowało do Mekki, dwudziestu pięciu Czamów ukończyło za granicą islamskie uczelnie teologiczne, w tym dziewięciu z nich skończyło

studia sześć- lub siedmioletnie na kairskim Uniwersytecie Al-Azhar (Kiernan 1988). Fakty te dowodzą, jak dobrze zorganizowani byli kambodżańscy Czamowie i jak istotną rolę w ich życiu odgrywał islam. W latach czterdziestych ubiegłego wieku udokumentowano mieszane małżeństwa (10%) na wsiach w prowincji Udong między Czamami a Khmerami, Wietnamczykami i Chińczykami, które zawsze prowadziły do przejścia na islam przez współmałżonków (Ner 1941).

W czasach Czerwonych Khmerów przywiązanie do religii i języka czamskiego oraz gotowość obrony praktyk muzułmańskich okazały się śmiertelnie niebezpieczne i uczyniły z Czamów specjalne ofiary reżimu. Przyczyniły się również do uwypuklenia przez Pol Pota ich etnicznej odrębności. Pomimo sąsiedzkiej zażyłości między Czamami a Khmerami istniały oczywiście wśród buddyjskiej większości – szczególnie w pewnych środowiskach miejskich – nieuniknione przesady na temat praktykowania przez Czamów czarnej magii i posiadania mocy wpływających na perypetie miłosne oraz przewidywania przyszłości (Vickery 1975).

CZAMOWIE POD RZĄDAMI CZERWONYCH KHMERÓW

Ben Kiernan w swojej poruszającej analizie konsekwencji polityki Czerwonych Khmerów wobec Czamów stwierdził: „Moje wnioski prowadzą do stwierdzenia, że reżim Pol Pota próbował nie tylko zniszczyć islam jako religię, ale także doprowadzić do eksterminacji wspólnoty Czamów, zgodnie z definicją ludobójstwa obowiązującą w prawie międzynarodowym: różnorodne akty »zabijania członków grupy« wykonywane z »zamiarem zniszczenia« w całości lub części narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej grupy jako takiej” (Kiernan 1988: 2).

Wywiady przeprowadzone przez Kiernana z ocalałymi członkami społeczności wskazują na to, że Czamowie cierpieli większe prześladowania niż Khmerzy wyznający buddyzm. Demokratyczna Kampucza Czerwonych Khmerów uznała Czamów za jednych z głównych wrogów nowego porządku. Wraz z wybuchem wojny domowej w 1970 roku i bombardowaniami amerykańskimi na terenie Kambodży część Czamów do 1975 roku wstąpiła w szeregi Czerwonych Khmerów i walczyła po ich stronie z wojskami generała Lon Nola. Do 1975 roku Czamom nieznanymi były prawdziwe plany bojowników rewolucji wobec ich społeczności. Do tego czasu nie odnotowano żadnych prześladowań wobec Czamów. Wszystko zmieniło się po zdobyciu przez Czerwonych Khmerów Phnom Penh i przejmowaniu przez nich władzy w kolejnych prowincjach kraju. Ich stosunek do religii został dobitnie wyrażony podczas konferencji, która odbyła się w stolicy 20 maja 1975 roku, gdzie stwierdzono konieczność wyeliminowania wszystkich religii i wyznań istniejących w Kambodży jako sił reakcyjnych i przyczyniających się do zacofania społeczeństwa (Osman 2002: 95). Reżim nieomal od początku podziału kraju na dystrykty wprowadził zakaz używania języka czamskiego, praktykowania religii i zwyczajów Czamów. Wspólnoty czamskie na terenie całej Kambodży uległy przymusowemu rozproszczeniu, przesiedleniom i deportacjom wraz z masowymi egzekucjami. W Czamów uderzał wprost nakaz wspólnego spożywania posiłków i zakaz przygotowywania jedzenia w domach. Zmuszano ich do jedzenia wieprzowiny w różnej postaci, najczęściej jako tłuszczu dodanego do zup, ponieważ młoda demokracja cierpiała na niedobór żywności. Mieli także hodować świny w ramach kolektywistycznej gospodarki.

Zakazano im noszenia tradycyjnych czamskich strojów, chust oraz długich włosów. Zakazano także czamskich pogrzebów.

W pierwszej kolejności dokonano egzekucji imamów, szanowanych członków społeczności i ich rodzin, nauczycieli szkół koranicznych, absolwentów studiów islamskich, posiadających tytuł *hadżdż*, członków Islamskiej Centralnej Organizacji Kampuczy (Kiernan 1988: 13). Następnie przystąpiono do systematycznego niszczenia kopii Koranu i innych religijnych ksiąg czamskich oraz konfiskaty przedmiotów używanych podczas modlitwy, takich jak: *keitap* (książka do nauczania islamu wraz z interpretacjami Koranu), sarong i fez, *makhma* (strój modlitewny dla kobiet). Czerwoni Khmerzy z upodobaniem profanowali także religijne księgi, wrzucając je do ognia bądź do rzeki lub używając zamiast papieru toaletowego. Podobny los spotkał czamskie meczety – jeśli nie uległy zniszczeniu, to zamieniano je na kolektywne jadalnie, magazyny lub chlewy dla świń (Osman 2006: 132). Czamskie kobiety zmuszane były do małżeństw z Khmerami w celu ich szybszej kulturowej asymilacji. Pomimo strasznych represji część Czamów próbowała modlić się w ukryciu, recytować Koran, a nawet przestrzegać ramadanu, przemycając jedzenie na wieczorny posiłek. Świadczyło to o głębokim przywiązaniu Czamów do islamu (So 2011: 65).

W obliczu zorganizowanego ludobójstwa i etnobójstwa Czamowie podjęli próby powstań zbrojnych wobec Czerwonych Khmerów: w Kroch Chhmar, w prowincji Kampong Cham, w wiosce Trea w 1973 roku i w Koh Phal oraz Svay Khleang w 1975 roku. Powstania te zostały stłumione i przyczyniły się do nasilenia prześladowań Czamów, zwłaszcza od 1977 roku, kiedy zniszczono około 130 meczetów.

Szanse przeżycia represji ze strony Czerwonych Khmerów przez czamskich przywódców religijnych wynosiły maksymalnie 10%. Czerwoni Khmerzy zamordowali około połowy członków czamskiej mniejszości narodowej, tj. 125 tysięcy osób; Ben Kiernan podaje, że zaginęło także około 10 tysięcy Czamów urodzonych podczas rządów Pol Pota (Kiernan 1996: 461).

ODBUDOWA ŻYCIA CZAMÓW PO CZERWONYCH KHMERACH

Po wyzwoleniu Kambodży z rąk Czerwonych Khmerów jejnowe władze przy wsparciu rządu wietnamskiego rozpoczęły organizowanie ocalałych Czamów w tak zwane małe grupy solidarności (*krom samakki*) liczące od dziesięciu do piętnastu rodzin, które miały wspólnie uprawiać należącą do nich ziemię. Każda z grup była odpowiedzialna za produkcję żywności. Pozwoliło to na powrót starych zwyczajów rodzinnego przygotowywania i spożywania posiłków (Kiernan 1982: 167 i 176). Wkrótce Czamowie przystąpili także do odbudowy życia religijnego i wznoszenia nowych meczetów. Po tragedii, jaka dotknęła wspólnotę, przywiązanie do islamu stało się nawet ważniejsze niż przed rządami Czerwonych Khmerów. Czamowie dzielili się między sobą wiedzą religijną w żmudnym procesie przywracania pamięci o praktykach religijnych w obliczu całkowitego nieomal zniszczenia dziedzictwa materialnego. Z powodu braku meczetów na początku lat osiemdziesiątych modlitwy odbywały się w domach lub małych budynkach wiejskich przeznaczonych do tego celu (Gray 2015: 109). Wspólnota nie ustawała jednak w wysiłkach na rzecz odbudowy meczetów. Czamowie w większości

wspólnot po tragedii nie przywiązywali wagi do odbudowy meczetów w tym samym stylu, który istniał przed reżimem Czerwonych Khmerów, lecz czerpali wzorce z krajów muzułmańskich, głównie Malezji i Arabii Saudyjskiej (Killean i Hickey 2018). Ogromna energia wspólnoty została ukierunkowana na przywrócenie zniszczonych więzi społecznych i struktur wspólnotowego życia. Po wdrożeniu programu pomocy międzynarodowej UNTAC (*United Nations Transitional Authority in Cambodia*), tj. Tymczasowej Administracji Narodów Zjednoczonych w Kambodży, w konstytucji Kambodży pojawił się zapis o prawie do prywatnej własności, obejmującej również własność religijną w postaci ziemi i budynków. Artykuł 44 konstytucji zapewniał wszystkim obywatelom prawo do posiadania prywatnej własności. Co więcej, prawo to obejmowało wspólnoty religijne, które mogły w pełni rozporządzać swoją własnością (*Cambodia Land Law 2001*). Czamowie uzyskali znaczącą pomoc od UNTAC oraz innych międzynarodowych organizacji (Kok-Thay 2012: 266). Badacze kambodżańscy przeprowadzili wywiady wśród wspólnot czamskich zamieszkujących Kampong Tralach, Kompong Chhnang i Svey Kleang, które wznosiły meczety własnymi rękami, ale prosiły także o pomoc w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Malezji (Killean i Hickey 2018: 35). Muzułmańska wspólnota Czam stała się szerzej znana międzynarodowej opinii publicznej po nastaniu UNTAC. Kambodżańskie Ministerstwo Religii i Kultu (ក្រសួងធម្មការ និងសាសនា) przyznaje, że po 1993 roku kraje muzułmańskie, szczególnie Zjednoczone Emiraty Arabskie i Malezja, miały ogromny wkład nie tylko przy wznoszeniu meczetów, ale także odbudowie czamskiej społeczności (Killean i Hickey 2018: 38).

Eng Kok-Thay, dyrektor Centrum Dokumentacji Kambodży, podaje, że w Kambodży żyje obecnie około 290 tysięcy Czamów, stanowiących 2% społeczeństwa, chociaż wszystkich muzułmanów w Kambodży jest więcej, bo około 340 tysięcy (oprócz Czamów są to Khmerzy i Jawajczycy). Od 2008 roku w odpowiedzi na liczne petycje czamskiej mniejszości dotyczące stroju w szkołach publicznych rząd kambodżański zagwarantował Czamom swobodę praktykowania islamu, zezwolił uczennicom na noszenie chust w szkole oraz zapewnił Czamom specjalne pomieszczenia do modlitwy w szkołach. Dyrektywa rządu zobowiązywała wszystkie szkoły do honorowania tradycyjnych czamskich strojów. Premier Hun Sen (ហ៊ុន សែន) zalecał także szkołom prywatnym uwzględnienie potrzeb Czamów w imię budowy jedności narodowej (Sabeone 2017: 4).

Zdaniem Eng Kok-Thaya islamski terroryzm pierwszej dekady XXI wieku miał wpływ na społeczność Czamów w Kambodży. Przywódca grupy Dżamaa Islamijja, Indonezyjczyk Hambali, sześć miesięcy po ataku na Bali w 2002 roku ukrywał się w Kambodży wśród Czamów, którzy pomagali mu jako muzułmańskiemu imamowi, nieświadomi tego, z kim mają do czynienia⁶. Incydent ten uruchomił specjalne dochodzenie rządu mające na celu sprawdzenie obcych imamów przyjeżdżających do Kambodży, aby uczyć wiernych. W wyniku śledztwa zamknięto dwa meczety w prowincjach Kandal i Kampong Chhnang, a podejrzani

⁶ Bjorn Atle Blengslid podaje, że dwudziestu ośmiu nauczycieli w szkole koranicznej Al-Mukara, zwanej też szkołą Umm al-Qura w prowincji Kandal zostało wówczas (2003) wydalonych z Kambodży z powodu udowodnionych powiązań z saudyjską organizacją Umm al-Qura i kuwejcką organizacją (RIHS), czyli Fundacją Odnowy Islamskiego Dziedzictwa. Dodatkowo dwaj Tajowie i jeden Kambodżanin z tej szkoły zostali aresztowani i skazani na dożywocie w Kambodży (Blengslid 2009: 172).

imamowie zostali wydaleny z kraju. W 2004 roku rząd tajlandzki oskarżył Czamów o powiązania z muzułmańską siatką działającą w południowej Tajlandii (Moryvan 2015).

W raporcie z 2015 roku International Religious Freedom oraz amerykański Departament Stanu podkreślał istnienie pewnych barier w integracji Czamów ze społeczeństwem kambodżańskim. Było to odwołanie do starych i powtarzających się wśród części buddystów przesądów o praktykowanie przez Czamów czarnej magii. Jednocześnie raport przywoływał opinie przedstawicieli rządu i przywódców czamskich, świadczące o pokojowej koegzystencji obu grup (Sokhavuth 2016). Kambodżański rząd wspierał Czamów poprzez organizowanie wydarzeń kulturalnych, świąt muzułmańskich i przekazywanie funduszy na budowę i konserwację meczetów. W administracji rządowej także pracują przywódcy czamscy (Sabeone 2017). Stowarzyszenie Muzułmańskich Studentów Kambodżańskich wskazuje na rosnącą liczbę Czamów na uniwersytetach i innych wyższych uczelniach. Czamowie studiują przede wszystkim w Malezji i Indonezji, korzystając ze stypendiów rządowych i fundacji muzułmańskich. Część Czamów podobno radykalizuje się za granicą, lecz te interpretacje islamu nie przemawiają do lokalnej społeczności.

Zdaniem Milтона Osborne'a nie jest możliwe ustalenie dokładnej liczby muzułmańskich imamów przybywających do Kambodży z wahhabicką lub inną radykalną interpretacją, taką jak Dakwah Tabligh⁷. Obok azjatyckiej Dakwah Tabligh salaficki odłam islamu reprezentowany jest przez kuwejską organizację RIHS (Society of the Revival of Islamic Heritage – arab. جمعية احياء التراث الاسلامي), która również rozpoczęła działalność w Kambodży na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku i budowała meczety, szkoły i sierocińce⁸. Równie niesprecyzowana jest liczba studentów na muzułmańskich uczelniach Bliskiego Wschodu i Malezji. Nie znaleziono także żadnych dowodów na współpracę Czamów z radykalnymi działaczami w południowej Tajlandii (Osborne 2014). Interpretacja wahhabicka wyklucza synkretyzm religijny i integrację lokalnych wierzeń i zwyczajów oraz kult świętych, poszukując drogi do „czystego islamu” z czasów proroka. Czamowie żyjący na wsiach są przeważnie biedni i zajmują się rybołówstwem. Ze względu na swoją pozycję ekonomiczną mają utrudniony dostęp do edukacji i awansu społecznego, co zdaniem Osborne'a może sprzyjać ich radykalizacji.

ZAKOŃCZENIE

Czamowie przetrwali biologiczne i kulturowe wyniszczenie pod rządami Czerwonych Khmerów. Utracone zostało niemal całkowicie materialne dziedzictwo związane z praktykowaniem islamu. Obecnie Czamowie używają Koranu w języku arabskim, a widziałam także

---

⁷ Organizacja ta pojawiła się w Kambodży w 1989 roku; liderem grupy w Azji Południowej był Yusof Khan, a w Kambodży misję reprezentował Imam Suleiman Ibrahim. Trzy lata po Tabligh założyła szkołę Al Hida Yah hafiz w wiosce Trea. Celem organizacji było reislamizacja kambodżańskich muzułmanów ulegających wpływom społeczeństwa konsumpcyjnego. Zdaniem Blengsliego w owym czasie około 30% muzułmanów w Kambodży mogło ulegać wpływom tego ruchu.

⁸ Sebastian Strangio i Khouth Sophak Chakrya, *NGO holds alleged link to terrorism. The Phnom Penh Post*, 25 stycznia 2010 roku, podają, że departament stanu USA uznał organizację za powiązaną z Al-Kaidą.

poszczególne sury przetłumaczone na język malajski w transkrypcji arabskiej. Obecnie trwają prace nad tłumaczeniem Koranu na język khmerski⁹. Dzieci i młodzież recytują modlitwy w języku arabskim, lecz ich znajomość tego języka jest mocno ograniczona. Do szkółek koranicznych dzieci uczęszczają wieczorami po zakończeniu nauki w szkołach publicznych.

Wspólnota zrobiła wiele od lat dziewięćdziesiątych XX wieku, aby kontynuować życie religijne, przyjmując wszelką pomoc od muzułmanów z regionu, a także z Arabii Saudyjskiej i Zjednoczonych Emiratów Arabskich. Meczety odbudowywano w nowym stylu saudyjskim lub malezyjskim, nie starając się rekonstruować ich według wzorców sprzed rządów Czerwonych Khmerów. Dlatego tak cenny jest ocalały minaret i drewniany meczet w wiosce Svay Khleang w prowincji Kampong Cham. Daje on wyobrażenie o tym, jak wyglądały czamskie wspólnoty przed apokalipsą. Zrozumiałe jest też, że wspólnoty korzystają z wszelkiej dostępnej pomocy zagranicznej oraz obcych imamów i wysyłają studentów na zagraniczne uczelnie. Z wywiadów, przeprowadzonych przez badaczy Centrum Dokumentacji Kambodży wśród ocalałych Czamów, wiemy, że życie religijne przed Czerwonymi Khmerami wyglądało podobnie. Istniały silne więzi wspólnotowe, imamowie zdobywali wykształcenie na muzułmańskich uczelniach za granicą nie tylko w regionie Azji Południowej, ale też w krajach arabskich: w Egipcie i Arabii Saudyjskiej. Czamowie uczestniczyli w pielgrzymkach do Mekki i przestrzegali wszystkich filarów islamu. Zasady te odróżniały ich od Czamów Sot, którzy wyznają religię synkretyczną. Islam w Kambodży przechodzi przez podobne przemiany, jak islam w innych krajach muzułmańskich, część kobiet i młodych dziewcząt nosi nikab i ubiera się w stylu saudyjskim, przestrzega również segregacji płci. Jak dotąd, nie udowodniono muzułmańskim Czamom związków ze światowym terroryzmem islamskim.

Przed epoką Czerwonych Khmerów islam był jednym z elementów tożsamości Czamów, bynajmniej nie najważniejszym, obok języka czamskiego i kulturowego dziedzictwa Czampy. Większość Czamów obecnie uznaje islam za główne źródło tożsamości.

BIBLIOGRAFIA

- Bain, Chester. 1967. *Vietnam Roots of Conflict*, New York: Englewood Cliffs.
- Barron, John i Paul Anthony. 1977. *Murder of a Gentle Land*, New York: MW Books.
- Barth, Fredrik (ed.). 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston: Little, Brown & Co.
- Blengsli, Bjorn Atle. 2009. *Muslim Metamorphosis. Islamic Education and Politics in contemporary Cambodia*, w: Robert W. Hefner (ed.), *Making Modern Muslims. The Politics of Islamic Education in Southeast Asia*, Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Cambodia Land Law*. 2001. Article 22, <http://faolex.fao.org/docs/texts/cam27478.doc> [20.10.2020].

---

⁹ Opowiada o tym przewodniczący Islamskiego Narodowego Ruchu dla Demokracji Kambodży Sary Abdulah w wywiadzie Antoniego Graceffo (*Cham Muslims: a Look at Cambodia's Muslim Minority*), który stwierdza, że Malezja wywiera duży wpływ na muzułmanów w Kambodży, stanowiąc dla nich główny kierunek studiów. Sary Abdulah zapewnia, że Czamowie nie mają pisma, dlatego Koran nie może być tłumaczony na język czamski. Być może chodziło mu o wspólnotę Czamów, którzy mówią po czamsku, ale nie znają pisma czamskiego, w odróżnieniu od Czamów Sot.

- Cambodian Village Scholars Fund. *Khmer Rouge Genocide & the Cham*, <https://www.spring-ofhopeschool.org/khmerrouge/> [26.02.2020].
- Chesneaux, Jean. 1966. *The Vietnamese Nation Contribution to a History*, Sydney: Current Book Distributors.
- Davidson, Jeremy H.C.S. 1991. *Austroasiatic Languages: essays in Honour of H.L. Shorto*, Southhampton: Hobbs the Printers Ltd.
- De Feo, Agnès. 2005. *Les Chams sot, dissidence de l'islam cambodgien*, "Les Cahiers de l'Orient", 78: 115–124.
- Delvert, Jean. 1960. *Le paysan cambodgien*, Paris: Mouton.
- Detyna, Tadeusz. 2010. *Kambodża w okresie gwałtownych przemian społecznych i politycznych oraz polskie reakcje na wydarzenia w tym kraju*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- DeVos, George. 1975. *Ethnic Pluralism: Conflict and Accomodation*, w: George DeVos i Lola Romanucci-Ross (ed.), *Ethnic Identity: cultural continuities and change*, Palo Alto: Mayfield Publishing.
- Filippi, Jean-Michel. *The long tragedy of Cham history*, <https://www.publikam.com/en/pages/ethnic-minorities/long-tragedy-cham-history.html> [25.02.2020].
- Graceffo, Antoni. *Cham Muslims: a Look at Cambodia's Muslim Minority*, <https://www.mekong.net/cambodia/chams.htm> [26.02.2020].
- Gray, Tallyn. 2015. *Re-Imagining the Community? Cambodian Cham Muslims – Experience, Identity, Intergenerational Knowledge Transfer and the ECCC*, „South East Asia Research”, 1: 109.
- Greeley, Andrew. 1971. *Why Can't They Be Like Us?: America's White Ethnic Groups*, New York: E.P. Dutton & Co.
- Hall, Daniel George Edward. 1985. *A History of Southeast Asia*, London: Macmillan Hall.
- Kettani, M. Ali. 1986. *Muslim Minorities in the World today*, London – New York: Mansell Publishing Limited.
- Kiernan, Ben. 1982. *KAMPUCHEA 1979–81: National Rehabilitation in the Eye of an International Storm*, „Southeast Asian Affairs”: 167–195, www.jstor.org/stable/27908454 [20.10.2020].
- Kiernan, Ben. 1988. *Orphans of Genocide. The Cham Muslims of Kampuchea Under Pol Pot*, „Bulletin of Concerned Asian Scholars”, 4: 6.
- Kiernan, Ben. 1996. *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge 1975–1979*, Yale: Yale University Press.
- Killean, Rachel, Robin Hickey, Luke Moffett, Dacia Viejo-Rose, Farina So, Vannara Orn. 2018. *Cham. Culture & History Story of Cambodia*, Phnom Phen: Documentation Center of Cambodia.
- Klein, Katheryn M. 2006. *Bringing the Khmer Rouge to Justice: The Challenges and Risks Facing the Joint Tribunal in Cambodia*, „Northwestern Journal of International Human Rights”, 4, 3: 549–566.
- Knuth, Rebecca. 2006. *Burning Books and Levelling Libraries: Extremist Violence and Cultural Destruction*, Westport, Connecticut: Praeger.

- Kok-Thay, Eng. 2012. *From the Khmer Rouge to Hambali: Cham Identities in a Global Age*, State University of New Jersey: Rutgers.
- Loubet, L. 1939. *Monographic de la province de Kompong Cham*, Paris: A Portail.
- Moryvan, Ly. 2015. *Wywiad z Eng Kok-Thayem*, *VOA Khmer*, <https://www.voacambodia.com/a/an-interview-with-author-eng-kokthay-on-chams-facing-challenges-in-cambodia/2598161.html> [22.02.2020].
- Ner, Marcel. 1941. *Les Musulmans de l'Indochine Francaise*, „BEFEO XLI” *Bulletin de l'É cole française d'Extrême-Orient*, 2: 197.
- Osborne, Milton. 2014. *Cambodia's Muslims: More orthodox, less integrated. The Interpreter*, <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/cambodias-muslims-more-orthodox-less-integrated> [20.02.2020].
- Osman, Ysa. 2002. *Oukoubah: Justice for the Cham Muslims under the Democratic Kampuchea Regime*, Phnom Pehn: Documentation Centre of Cambodia.
- Osman, Ysa. 2006. *The Cham Rebellion: Survivors' Stories from the Villages*, Phnom Pehn: Documentation Centre of Cambodia.
- Pérez Periero, Alberto. 2012. *Historical Imagination, Diasporic Identity and Islamicity Among the Cham Muslims of Cambodia' A Dissertation Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy*, Arizona: Arizona State University.
- Phoeun, Mak. 1995. *Histoire du Cambodge de la fin du XVI siècle au début du XVIIIe*, Paris: Presses de l'École française d'Extrême-Orient.
- Scupin, Raymond. 1995. *Historical, Ethnographic, and Contemporary Political Analyses of the Muslims of Kampuchea and Vietnam*, „Sojourn”, 2: 301–328.
- Sabeone, Federico. 2017. *Islam in Cambodia: The fate of the Cham Muslims*, https://www.eias.org/wp-content/uploads/2016/03/EU_Asia_at_a_Glance_Sabeone_Cham_Cambodia_2017-1.pdf [22.02.2020].
- Schliesinger, Joachim. 2011. *Ethnic Groups of Cambodia. t. 3. Profile of Austro-Thai-and Sinitic-Speaking Peoples*, Bangkok: White Lotus Press.
- So, Farina. 2011. *The Hijab of Cambodia*, Phnom Pehn: Documentation Center of Cambodia.
- Sokhavuth, Tin. 2016. *Chams Not Integrated into Society: US Report*, *Khmer Times*, <http://www.khmertimeskh.com/news/28645/chams-not-integrated-into-society--us-report/> [20.02.2020].
- Strangio, Sebastian i Khouth Sophak Chakrya, *NGO holds alleged link to terrorism*, *Phnom Penh Post*, 25 stycznia 2010, <https://www.phnompenhpost.com/national/ngo-holds-alleged-link-terrorism> [28.02.2020].
- Śliwiński, Marek. 1995. *Le genocide Khmer Rouge. Une analyse démographique*, Paris: L'Harmattan.
- Śliwiński, Marek. 1998. *Zbrodnia – kłamstwo – amnezja*, Warszawa: Przegląd Wschodni.
- Trankell, Ing-Britt i Jan Ovesen. 2004. *Foreigners and Honorary Khmers: Ethnic Minorities in Cambodia*, w: Christopher R. Duncan (ed.), *Civilizing the Margins: Southeast Asian Government Policies for the Development of Minorities*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Vickery, Michael. 1984. *Cambodia 1975–1982*, Hemel Hempstead: Allen and Unwin.

CHAM'S MUSLIM MINORITY – REVIVAL AFTER GENOCIDE

The article describes the place of Cham's Muslim minority in Cambodia as a different ethnic and religious group. Cham people are members of three Muslim groups, who not share the same origin. Nevertheless they suffered the similar fate as the rest of the society during the Khmer Rouge era. As Muslims, Chams were considered a threat to the communist leadership and its policy of collectivization. Despite the fact, that all cultural and material property was destroyed and almost the half of the community was murdered, Chams rebuilt mosques, religious buildings and Koranic schools being supported by Muslim governments from South East Asia and the Middle East. Most Cambodian Muslims consider themselves Shafi'i Sunnis, and followers of the Shafi'i school of Sunni law.

Keywords: Islam, genocide, ethnic minority, ethnic group, Chams

Zgłoszenie artykułu: 3.03.2020

Recenzje: 20.04.2020

Rewizja: 27.04.2020

Akceptacja: 27.04.2020

Publikacja on-line: 30.06.2020